

О. О. Тараненко

Лексикологія

ЛЕКСИКОЛОГІЯ (від [лексика](#) і [...логія](#)) – розділ [мовознавства](#), що вивчає слово як основну одиницю мови і словниковий склад мови – лексику. Лексикологічні дослідження провадять в аспекті теорії слова, у семантичному, стилістичному, функціональному, історичному, етимологічному, соціолінгвістичному та ін. планах. Залежно від синхронного або діяхронного характеру досліджень виокремлюють описову та історичну лексикологію.

[Власні назви](#) вивчає [ономастика](#). Семантичні аспекти лексичних одиниць досліджує лексична *семантика* (*семасіологія*). Серед важливих питань – природа лексичного значення слова, його типи, структурування; слово як назва і явище номінації; полісемія, її типи і шляхи формування; лексико-семантична система мови та її конкретні вияви, що реалізуються в групуванні слів за їхніми значеннями або формою, за парадигматичними відношеннями або синтагматичними зв'язками: синонімія, антонімія, гіпонімія, паронімія, омонімія, лексико-семантичні групи, лексико-семантичні поля, міжрівневі лексико-граматичні поля (кількості, інтенсивності, часу тощо), лексична валентність і сполучуваність тощо.

Стилістичні аспекти вивчають, по-перше, у світлі диференціації національної мови на загальнонародну й незагальнонародну (діалектизми, жаргонізми, професіоналізми, сленгізми), а загальнонародної мови – на [літературну мову](#) і *просторіччя*; по-друге, в аспекті членування літературної мови на функціональні стилі; по-третє, щодо емоційно-експресивних та емоційно-оцінних характеристик слів; по-четверте, щодо художньо-естетичного використання семантичних та формальних особливостей слів (тропи, фігури мови).

Історичну лексикологію присвячено вивченню розвитку як окремих слів, так і певних фрагментів лексичної системи мови – семантичних полів, синонімічних рядів, стилістичних шарів тощо, вплив на динаміку мови власне мовних і позамовних чинників, зв'язок слів з історією суспільства, ключові слова в той чи ін. період, [запозичення](#) з ін. мов, семантичні явища і процеси ([метафора](#), метонімія, синонімізація і десинонімізація та ін.), зміни значення слів, їхню деетимологізацію тощо. Крім власне семасіологічного підходу до дослідження лексико-семантичних явищ у їхній історії (з увагою до семант. розвитку

лексичних одиниць як таких), застосовують ономасіологічний (з увагою до способів найменування певного об'єкта та їхніх змін). Історична лексикологія межує з [етимологією](#).

Становлення лексикології як окремого розділу мовознавства відбулося пізніше порівняно з [граматикою](#) та [фонетикою](#). Українська лексикологія, як і в інших мовах, спочатку розвивалася у межах [лексикографії](#), виходячи з практичних потреб пояснення окремих слів та перекладу (від 11 ст. це було пояснення іншомовних слів, від 17 ст. і особливо від кін. 18 ст. – також специфічної української лексики). Проблема слова була об'єктом *філософії* (природа слова як назви), *риторики* та *піїтики* (стиліст. функція слова, переносне значення, синонімія, стильова диференціація лексики). З розвитком порівняльно-історичного мовознавства з'явилися студії з етимології українських слів (О. Потебня, [Г. Ільїнський](#) та ін.). О. Потебня опрацьовував і такі проблеми теоретичної семантики, як внутрішня форма слова, лексичне значення (з поділом його на «ближче» і «дальше»), полісемія, слово як інструмент магічної та естетичної функцій мови. Наприкінці 19 – у 1-й третині 20 ст. учені почали активно опрацьовувати засади української термінології ([І. Верхратський](#) та ін.). Від кін. 20-х рр. 20 ст. з'явилися окремі розділи з лексикологією в курсах української мови Б. Ткаченка (1928), за ред. [Л. Булаховського](#) (1931), в «Курсі сучасної української літературної мови» (т. 1, К., 1951; автор [П. Горецький](#)) та «Сучасній українській літературній мові» («Лексика і фразеологія», К., 1973), а також у «Нарисах з загального мовознавства» Л. Булаховського (К., 1955).

Провідні напрями української лексикології (за хронологією, пріоритетністю та ступенем опрацьованості):

1. історична лексикологія – історія та етимологія окремих слів ([П. Бузук](#), [Б. Кобилянський](#), [О. Мельничук](#) та ін.), тематичні групи лексики (Л. Булаховський, [А. Бурячок](#), [В. Винник](#), [М. Кочерган](#), Т. Голинська-Барановська та ін.), ширші дослідження розвитку української лексики за семантичними полями ([В. Німчук](#)), походження етнонімів на території України ([О. Стрижак](#)), розвиток української лексики в радянський період ([І. Білодід](#), [А. Москаленко](#), [Л. Паламарчук](#)), розвиток української лексики на тлі інших слов'янських мов повоєнного періоду ([В. Коломієць](#));
2. історія лексики літературної мови (Л. Булаховський, [А. Генсьорський](#), [М. Худаш](#), Ф. Ткач, [П. Тимошенко](#), А. Москаленко, [М. Жовтобрюх](#), [О. Муромцева](#), В. Горобець та ін.);
3. історія української термінології ([Н. Москаленко](#), [Т. Панько](#) та ін.);
4. лексичні запозичення ([І. Шаровольський](#), [Д. Шелудько](#), [О. Горбач](#), [Й. Дзендзелівський](#), [Г. Їжакевич](#), [П. Лизанець](#), [С. Семчинський](#) та ін.);

5. діалектна лексикологія ([В. Ващенко](#), Й. Дзендзелівський, *М. Никончук*, [П. Гриценко](#), *І. Сабодош*, В. Куриленко, [Г. Аркушин](#) та ін.), нар. зоол., ботан., геогр., метеорол., мед. та ін. номенклатура (Л. Булаховський, Н. Дейниченко, А. Шамота, Т. Марусенко, *М. Юрковський*, О. Могила, Я. Вакалюк та ін.);
6. лексика мови художньої літератури (В. Ващенко, [В. Ільїн](#), І. Білодід, *Л. Скрипник*, Л. Паламарчук, Л. Полюга, Г. Колесник, *Я. Януш*, *А. Мойсієнко* та ін.);
7. проблеми лексичної стилістики (В. Ващенко, *І. Чередниченко*, [І. Грицютенко](#), [А. Коваль](#), [Н. Бойко](#) та ін.);
8. лексика соціальних діалектів, професіоналізми та жаргонізми (О. Горбач, Й. Дзендзелівський, А. Берлізов, В. Винник, *Л. Ставицька*);
9. лексика фольклору ([Світлана Єрмоленко](#));
10. оновлення лексичного складу української мови від кін. 1980-х рр. (*О. Стишов*, *О. Тараненко*, Д. Мазурик та ін.);
11. загальні питання лексичної семантики в синхронному та діахрон. аспектах (Л. Булаховський, який, зокрема, переніс на укр. ґрунт досягнення європ. лінгвістики кін. 19 – поч. 20 ст., *В. Русанівський*, [Ю. Карпенко](#), О. Тараненко), проблеми системності лексики в її різноманіт. виявах (А. Критенко, М. Кочерган, [Л. Лисиченко](#), *Ж. Соколовська*, *О. Огуй*, [А. Зеленько](#)), зокрема у формалізованому та психолінгвістичному плані (*М. Пещак*, *М. Муравицька*, [В. Левицький](#)), дослідження лексики в аспектах когнітивної семантики, функціональної і комунікативної лінгвістики ([Ф. Бацевич](#), [Сергій Єрмоленко](#), *Т. Радзієвська*, [В. Іващенко](#) та ін.);
12. проблеми зіставної лексикології (*М. Кочерган*, *В. Манакін*).

Рекомендована література

1. Потебня А. А. Из записок по теории словесности. Х., 1905;
2. Мовознавство на Україні за п'ятдесят років. К., 1967;
3. A. Rey. La lexicologie. Paris, 1970;
4. Уфимцева А. А. Лексика // Общее языкознание: Внутр. структура языка. Москва, 1972;
5. Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія. К., 1973;
6. Гак В. Г. Сопоставительная лексикология. Москва, 1977;
7. Лисиченко Л. А. Лексикология сучасної української мови. Семантична структура слова. Х., 1977;
8. P. Kühn. Der Grundwortschatz. Bestimmung und Systematisierung. Tübingen, 1979;
9. I. Němec. Rekonstrukce lexikálního vývoje. Praha, 1980;

10. Кочерган М. П. Слово і контекст. Л., 1980;
11. Розвиток мовознавства в УРСР (1967–1977). К., 1980;
12. Історія української мови. Лексика і фразеологія. К., 1983;
13. Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики. К., 1988;
14. Тараненко А. А. Языковая семантика в ее динамических аспектах. К., 1989;
15. Гриценко П. Ю. Ареальне варіювання лексики. К., 1990;
16. Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови. К., 1992;
17. Грищенко А. П. та ін. Сучасна українська літературна мова. К., 1997.

Бібліографічний опис:

Лексикологія / О. О. Тараненко // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2016. – Режим доступу:

<https://esu.com.ua/article-54125>

2001-2024 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).